

Посол від чорного царя

Михайло Коцюбинський

Оповідання

Спека врешті знесилилась. Сонце ще не зовсім сховалось за обрій, немов — зачепилось за гору, а ніч уже облягалась по вогких та холодних долинах й чигала звідти на мент, коли можна буде обняти гори, оповити широкі бессарабські лани кукурудзи.

Дзвоник земської пошти, якою я їхав, дзеленькав монотонно — по долинах глухо, по горах гучніше — і разом із карканням ворон розносив сум по сутеніючій просторі.

Коні, важко ступаючи, злазили на гору; в далекому закруті долини чорніли купою садки і виноградники. Поштар пужалном показав мені на ту чорну пляму як на ознаку близькості людських осель і ознаймив, що незабаром проїдемо через руснацьке село. [28] Але я не дуже йняв віри тому "незабаром", знаючи з топографічного боку середню Бессарабію, де пасма гір, чергуючись із долинами, затаюють далечінь. Здавалося, що земля тут у хвилину гніву наморщила свою кору, як дикий звір шкуру, та й так і захолола. Щоб доїхати до якого близького на око пункту, треба було без кінця спускатися в долину, здійматися на гору, немов плисти з хвилі на хвилю по розбурханому морю.

Отож ми проїхали добрих п'ять верстов, поки побачили врешті село, що привітало нас серед темряви осяяними вікнами та гавкотнею собак.

Я попрохав поштаря їхати ступою. Мені приємно було, будучи на чужині, опинитись враз немов у закутку України, серед чепурних хат, густих садків, рідної гутірки; мені не хотілося швидко розлучатися з тим, що війнуло просто в душу якимсь близьким, рідним теплом...

Проїздячи повз крамничку, я згадав, що не маю чим запалити цигарки, і зліз купити сірничків.

В крамниці було повно люду; високі й кремезні руснаки гомоніли прудко, з особливим акцентом, так що незвичке вухо не могло зразу вхопити суть розмови. Крамар нахилив голову над касою і чогось там шукав, так що передо мною була лиш копиця чорного волосся. Але коли він підняв голову, я, не вірячи власним очам, зі здивуванням скрикнув:

— Солонина!.. Ви що тут робите?

— А, це ви!.. Крамарюю... це моя крамниця... Посидьте тут, з ласки своєї, хвилинку, я зараз вийду до вас...

І, відчинивши двері до ванькирчика, він кликнув:

— Федьку!..

Федько, хлопець років шістнадцяти, вийшов із ванькирчика і став за касу, а Солонина, закликавши руснаків, що, очевидно, чекали на нього, подався з ними до ванькирчика й причинив за собою двері.

Я нічого не розумів. Мені не містилося в голові, щоб той Солонина, якого я досі звик бачити в товаристві провінційної "золотої молоді", пишного своєю бездоганно модною одежею, коректністю та аристократичними звичками, цей урядовець із блискучою пришлістю та впливовими родинними зв'язками, — опинився раптом на селі в ролі сільського крамаря!.. Я пригадав собі, що стрічався з ним і в іншому товаристві, де він держався крайніх поглядів та виставляв себе демократом. Він мені не подобався. Його погляди так слабо в'язалися з порожнім життям, його демократизм так трудно було припасувати до панських примх, занадто дорогої одежі і т. ін., що я просто не йняв йому віри. Своїм демократизмом, лібералізмом та іншими "ізмами" він лише прикрашав себе, як-от чесучевим піджаком свою ставну постать, і так же легко, як чесучевий піджак, міг скинути й ті прикраси нематеріального характеру. Ніщо не захоплювало його глибоко; лиш одній фотографії віддавався він із дивним запалом, а його фотографічний апарат, справді дорогий і гарний, був його гордощами. Перед очима в мене встала його хата, закидана ванночками, кліше, об'єктивами, фотографіями, наклеєними і в рурках... Згадалась мені та гарячкова енергія, з якою він робив екскурсії зі своїм апаратом, вишукував гарні краєвиди, типічні обличчя.

І от цей блискучий панич розлучився з безжурним порожнім життям, проміняв свою кар'єру на становище сільського крамаря! Що привело його до сього стану? Фантазія чи якісь нещасливі випадки загнали його у сю глушину? Я зацікавився.

Проминуло доброї півгодини, аж двері ванькирчика знов одчинилися, і за селянами, що прощалися з хазяїном та про щось жваво гомоніли, з'явився Солонина.

— Вибачайте, що затримав вас... Ви куди їдете? Я сказав.

— Знаєте що? — запропонував він. — Вам, певно, обридло тіпатися на поштовій тарадайці, а ночувати-таки доведеться де-небудь. Відправте свою пошту та й підночуйте у мене. Я такий радий вас бачити...

Я згодився.

Ми ввійшли до ванькирчика, бідно вмебльованого двома тапчанами, сільської роботи ослінчиками і великим столом, оден кінець якого служив для писання, а другий призначався для всяких хазяйських потреб. В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шпагатом. Дякуючи педантичній охайності, хата здавалась веселим затишним закутком.

Поки Солонина вештався по хаті, лагодячи до чаю, я уважно придивлявся до нього. Рішуче не можна в сій бідно, хоч чисто зодягненій людині признати колишнього салонового панича. Почать з того, що замість ситого задоволення і напускної пихи на обличчі осів новий вираз — вираз поваги і зваги. Сірі очі запали глибше, світилися мислю. Він запустив бороду, а крізь розщібнену сорочку виглядали волохаті груди.

Я бачив в одчинене вікно, як він із відром побіг до криниці, а за хвилину порався вже в сінях, роздмухуючи самовар та тарабанячи бляшаним коминком.

Вскочивши по що-небудь до хати, він перепрашав мене.

— Вибачайте, що лишаю вас на самоті... у мене слуг немає, я все сам...

— Що з вами, Солонино? Я вас не пізнаю.

— Хіба? А й справді я вже не той став, — осміхавсь він та знов біг у сіни.

За кілька хвилин самовар пихкав уже на столі, а мій хазяїн, запевняючи, що дуже радий нашій стрічі, присував мені склянку чаю.

— Ви дуже змінилися з того часу, як я вас бачив у останнє, — почав я. — Я щось і апарата вашого не бачу.

— Ви пам'ятаєте той апарат? — радісно скрикнув він, і вогник блиснув йому в очі, але вмить погас. — Гарна була машина... Отож той апарат і ставсь почасти причиною зміни в моєму житті.

Солонина енергично замішав чай, сьорбнув кілька разів і одсунув од себе склянку.

— Ви дивуєтесь?.. А воно так дійсно було, от я вам зараз оповім... Ви, певно, пам'ятаєте мою пристрасть до фотографічних екскурсій? От і добре, пам'ятаєте, значить... Так ото одного разу довелось мені проїздити через невеличке руснацьке село. Вже саме село страх сподобалось мені — в садках, над струмком, із похиленими халупками перших осадчих, утікачів од панщини, з заможнішими дімками нащадків, що, оточивши халупки, розлізлись із балки по горах. Словом, жива історія зросту села. А до того, й нарід гарний, типічний: парубки, як молоді дубчаки — пишні й горді, — ідуть повз пана й шапки не здимають; дівчата — стрункі, як дикі кози; діди кремезні, загудзовані; молодиці — хоч води напийся... От сюди б забратися з апаратом!.. Привернув я до громадської хати, викликав старосту, хвалю йому нарід.

— Нічого, каже, гарна гуцулія...

— Як гуцулія?

— Та то руснаки з других сел так дражнять нас, тим що діди наші повтікали од панів десь із Буковини чи що... "Гуцулія п'яна не знає робити — іно їсти, пити та в корчмі сидіти", — приспівують нам гицлі.

Я сказав старості, що незабаром приїду до них із такою машинкою, що нею патрети здимають, та й подавсь собі... За два тижні по тому запрохав я ще одного аматора фотографії, поклав на бричку апарат і гайда до гуцулії в гостину...

Була неділя. Днина видалась чудова, тиха, тепла, яка буває лише в маю. Коли ми під'їхали до села і я з гори глянув на різнобарвну юрму, якою захряс майдан коло корчми, серце моє — серце завзятого фотографа — жвавіше затріпалось у грудях. Наш візник-молдуван зикнув на коні і пустив їх з гори щодуху. Ми вскочили в село з розгону, серед гуркотні коліс та куряви, промчались проз музики, проз корчму і стали під вербами край дороги. Вийняв я з брички апарат, поставив на приладжений товаришем триніжок і тільки що нап'явся чорним сукном, аби навести на танцююче коло об'єктив, як серед танцюючих зробивсь якийсь рух, якесь сум'яття, дівчата кинули парубків, збились у купу, а відтак із страшним криком урозтіч... Ми бачили, як вони скакали через плоти, з якимсь диким жахом неслись через городи по грядках, вибігали за село на лани і там никли поміж високою кукурудзою... Музики раптом увірвали. Парубки під корчмою глухо загомоніли. Що таке сталося? Ми нічого не розуміли. Ми лише бачили, що юрма сунеться в наш бік. Насамперед обступили нас баби. Вони мовчали, в їх поглядах, звернених на нас, було стільки злості, стільки

ненависті, що нам аж ніяково зробилось.

— Що таке сталося? чого дівчата повтікали? — поспитав я.

— Га! хіба я не казала? — прискочила до нас одна баба і вдарила кулаком об кулак. — Хіба ж я не казала вам, матінки мої! Приїхали від чорного царя, бодай би ся стік один з другим, щоб запроторити в неволю наших дівчат, та ще ся питає, чого дівчата повтікали!.. А все зле та немудре на вашу голову!..

Бабі не дали скінчити. її слова були тою краплиною, що перевершає повний ущерть келих. Жінота загула, як злива, як рій роздратованих шершнів. Зчинився врешті гвалт, на тлі якого чутно було, з одного боку, плач, з другого — лайки й прокльони. Тут же за нами сиділа долі якась розчіпчена жінка і хлипала:

— Два тижні, кумоньки мої, голосить моя Домаха... щодня, щодня... Цить, дурна, кажу їй, а вона: "Повішуся, утоплюся, каже! Вже май [29] лучче мені не животіти, як під чорного царя йти..." Цить, дурна, кажу їй, а вона...

— Ти чого став, як свиня перед гарбузом! — гукала друга на чоловіка. — Чом не возьмеш ломаку та не потрошиш їм тоту машину, що вони нею людей калічать! Чи й ти під чорного царя схотів?

Що за чортовиння?.. Чорний цар... машина, що людей калічить... Нічого не розумію, хоч забий! Виловлюючи, однак, із нескazanного гвалту окремі слова, я якось вияснив собі, хоч не зовсім добре, що про нас, може, дякуючи неясній звістці про наш приїзд од старости, склалась легенда: нас приймають за послів од якогось чорного царя, який припоручив "вибити патрети" з дівчат, а потому приїдуть другі й половлять тих, що до вподоби чорному цареві. Друга версія, простіша, твердила, що ми анцихристи і машиною калічимо людей... Злість мене просто взяла. Почав я пояснити бабам, по що я приїхав і що то за машина, але де там! Не ймуть віри, все своє плещуть, ще більший шарварок ізняли...

— Тьфу на вас, дурні баби! — кажу врешті. — Може, ваші чоловіки розумніші. — Та за свій апарат, та до чоловіків. Але тільки мій триногий друг зробив зі мною кілька ступенів у сторону чоловіків, що мовчки стояли осторонь, гей, як не шарахне від нього моя гуцулія, немов од чорта...

Що тут діяти в світі божому? Вже я і об'єктив здіймав, і апарат розбирав, показував, що він не стріляє, як запевняли баби, — ніщо не допомгло. Ніхто навіть не підходив ближче: всі з острахом, з неймовірою стежили за кожним моїм рухом, боячись якоїсь несподіванки. А баби все під'юджують, усе наштирують:

— Ото нам батьки! Ото нам парубки красні! Коби їм із-перед носа вхопили дочок та дівчат — вони б лише дивились, роззявивши рота на того...

Чоловіки спершу лише вороже позирали на нас, та дедалі й між ними здіймався гармидер. Якийсь дід в одному шматті, розхристаний, без шапки, почав лаяти й клясти панів. І Господи! чого тільки він не бажав панам, як тільки не кляв їх! Коли б хоч десята частина з його бажань здійснилась, земля б стала вільною від панів, ба й сама пам'ять про них щезла б на віки вічні. Юрма серед реготу й кепкування підхопила дідові лайки — і пішло! Я не буду переказувати вам тих лайок, та й не зможу Скажу

тільки, що лаялися страшенно: опріч українських, руснаки попереїмали молдуванські лайки, сі ж, останні, пройшовши крізь фільтр української вигадливості, стали гнучкішими, дошкульнішими; тут кляли й матіркували у все, в що хочете: в хрест, віру, Богородицю, душу, ворота і навіть свічку!.. Таку експресію, смакування і сприт у лайках знайдете хіба лиш у італійських лазароні.

Наше становище робилось неприємним.

Юрма дедалі напompовувалась власними вигадками, дедалі розпалювалась. Я хотів звернутися до старости, що принаймні знав мене, та, на лихо, староста поїхав у город на ярмарок.

Та от, на наше щастя чи нещастя, з юрми вийшов якийсь огрядний чоловік, сміливо підступив до нас, оглянув на всі боки апарат, обмацав його і, заохочений нами, попрохав "вибити" з його патрета.

Ну, хвала Богові, одітхнули ми: ачей не пропаде марне наша екскурсія.

— Знаєте що, чоловіче? — кажу. — Підмовте-но кілька розумніших парубків, то вже разом сфотографуємо вас...

— А добре! — каже. Та й пішов поміж народ.

Звістка про наш замір "вибити патрета" з парубків блискавкою розлетілась по майдані серед збуреного натовпу; всіх разом осяла одна думка: чорному цареві треба до війська гарних хлопців, і ми, посланці того царя, за тим власне й приїхали у село з проклятою коробкою. До нашого чоловічка прискочила його жінка і з голосінням потягла в юрму. Баби зняли лемент, як по покійнику, чоловіки грізно загули. З корчми вибігли п'яні парубки, кинулись до плотів, витягай кілля і до нас...

— Бий їх!.. Лупи по голові! Трощи чортову триногу коробку! Не діждуть бачити нас під чорним царем!

Нас оточили зо всіх боків, стиснули. Червона, роз'юшена жінота верещала над нами, сікалась до нас із дрючками. Прудка гутірка "гуцулії" злилась в оден безладний гук, в одно безконечне "май-май-май!" Я вхопив у обійми апарат і тим урятував його від неминучого загину; здоровий кіл, що націлився в нього, мигнув мені лише перед очима і гупнув по землі... Мій компаньйон, наляканий до смерті, вхопив чорне сукно і підняв його високо над головою, мов корогов.

— Гвалт! — кричав він у нестямі. — Рятуйте!

Хто його зна, чим скінчилась би ся історія, коли б наш візник-молдуван, побачивши нашу скруту, не пробився кіньми через тиск. Ми скочили на бричку, молдуван затяв коні, але ще не кінець на тому. Парубки за нами.

— Перекидай воза... перекидай воза... май борше, бре... май борше! — заохочували їх із юрми.

Кілька здорових хлопців прискочили до брички, підважили васаг і були б, напевне, перекинули, коли б налякані коні не шарпнули враз брички й не помчали нас на гору з такою прудкістю, з якою ми спускались із гори. Ми летіли, аж дух захоплювало, а за нами навздогін із свистом, реготом і зойком гнались парубки, погрожуючи кулаками...

Солонина відсапнув, провів рукою по чолу, немов хотів зігнати звідти хмарку

неприємних згадок, і випив духом склянку холодного чаю...

— Цілу дорогу я лютував. Темний, дикий, безглуздий нарід! Через якусь дурну вигадку, якусь нісенітну легенду він ладен був розбити мені дорогий апарат, скалічити або й позбавити мене життя. Та пишна, ставна гуцулія здавалася мені тоді розбійниками, яким місце в тюрмі, а не на волі... Я лаявся, та не міг із лайками викинути злості, що клекотіла у мене всередині. Вже дома я трохи заспокоївся, але ніч мав неспокійну. Тяжкі сни, перериваючи сон, чергувалися з прикрими споминами, з якимсь глухим несвідомим почуттям, що здійсвалось десь із глибини й турбувало мене. На другий день мені було недобре. Щось мулило на серці. Недаремно намагавсь я розважити себе в гостях, на забаві. Як ішов, так і повертав сумний, роздратований. Що за мара? Невже ота нещасна пригода, що могла б скінчитися гірше, ніж скінчилася, так сколотила мій спокій? Я сердивсь, нарікав себе мазуном, лемішкою — ні, не помагає. Я втратив сон, апетит, в моє життя влізло щось, з чим ніяк не могла впоратись моя звичайна урівноваженість. Я перестав виходити між люди, нікого не приймав, я зачинявся у хаті із своїм неспокоєм, зі своїми думками. Але той темний, дикий народ, проклятий мною, і тут не давав мені спокою. Пам'ять уперто малювала недавню пригоду, а думки, як роздратовані оси, напосілись на мою голову... Я думав: поруч живуть люди — одні безпомічні, здичілі з темноти, другі — освічені, узброєні в знаття — і не злучаються, не еднаються, мовби Бог зна які кордони розлучали їх. Се мене вражало. Світло стоїть поруч із темрявою і не розгонить мороку. Навіщо таке світло? Що воно варт? Згадались мені кращі люди, яких-но я знав: згадалось, як на збірках однодумців маніфестували вони свою любов до народу (пам'ятаєте мої промови? Мені й досі соромно за них), — і я побачив, що у тих людей, часто-густо щирих, не стає чогось, не стає властиво зваги взяти розбрат із життям у привілейованих класів і замість великих слів робити хоч мале, та справді позиточне діло... Оглянувся я й на власне життя — сите, безжурне, порожнє. Що воно мені дало? Чи мав я хоч одну чисту радість, чи хоч раз почув задоволення од сповнення кращих, людських обов'язків, хоч пальцем, наприклад, кивнув для того, аби в тій темній безодні, яка недавно мало не поглинула мене, хоч трохи розвиднілось? Всі ці думки не нові були для мене. Скільки раз я красно виголошував їх на зібраннях! Але ніколи досі ці думки не чіпали мене глибоко, та й ніколи не відносив я їх до власної особи. Аж тепер, під свіжим враженням недавньої пригоди, я чув, як щемить моє серце, не маючи відповіді на пекучі питання, як мучать мене ті думки. Все те, з чим раніш годився лише розум, але не приймала ослаблена воля, не пускали до серця егоїстичні побудки — все те з непереможною силою встало перед мене і приклиало сумління до відповіді. Годі вам розказувати детально про боротьбу, яку я зчинив з собою, із своїми звичками, застарілими поглядами — скучно воно буде, та й ви самі і так усе се найкраще зрозумієте... Доволі, що я, худий і похмурий, ледве плентався по світі. Знайомі розпитували, чи не слабий я? А я й справді був слабкий од зворушених думок, розбудженого сумління, од порожнечі життя. І дивна річ! Відтоді я зненавидів свій апарат, наче він був винуватцем моїх мук... Я зібрав усі фотографічні причандали, скинув їх жужмом у куток біля апарата і накрив усе чорним

сукном. Сумний у жалобі позирав на мене з кутка мій колишній приятель, але мені було не до нього...

І знаєте, чим скінчився перший акт моєї драми? Гомеричною гульнею!.. За два місяці я стільки випив усяких трунків, що другому стало б на ціле життя... Два місяці п'яний туман розпирав мені голову, а на серці як нудно, так нудно... Треба мати залізний організм, як у мене, аби витримати хоч два місяці такого життя. Отож тіло витримало, та не витримав збунтований дух... Я не залив черв'яка, що точив мене безупинно, тра було якось інше рятуватись...

І от одної безсонної ночі я зваживсь...

Я кинув службу, продав свій апарат, дорогу панську одіж, склав якусь копійчину і рушив на село, тільки вже не послом від чорного царя, а від царя ясного, що йому наймення світло знаття і любові.

Вас дивує, чого я став крамарем, а не пішов учителювати або писарювати?.. Так, бачите, зручніше. Тут я почуваюся вільним, незалежним, не знаю над собою жодного контролю, ніхто не втручається в моє приватне життя. Навіть ясне око пана станового не зупиняється на такій маленькій особі, як сільський крамар. А маленькій особі тим часом, уже хоч би через її незначність, ліпше наблизитись до селянина, ліпше вплинути на нього, робити діло.

— Тільки чи багато зробить одна людина? — додав Солонина по хвилевій задумі.

Вечір непомітно минув. Крізь одчинене вікно дивилась на нас чорна ніч, на світло лампи летіла роєм нетля і билась крилами об скло, самовар тихо виводив останню пісню, а ми ще довго, до пізньої доби, вели бесіду в бідно мебльованій кімнатці серед глухого руснацького села.

З вірою, з запалом неофіта розгортав передо мною Солонина план своєї діяльності на селі, діливсь зі мною своїми спостереженнями, своїми радощами й смутком, а я слухав і чув, як спочиває моє серце, як мені хочеться разом з ним і вірити, і надіятись.

Пізно ми облягайсь тої ночі, а другої днини, лише сонце встало й туман заграв через гору, а чорногузи по стріхах, витягшись на одній нозі, одностайним клекотанням вітали ранішнє сонце, я покидав руснацьке село, розбуджене до праці чудовим літнім поранком...

17 січня 1897, Вінниця

[28] — Так у Бессарабії називають українські колонії.

[29] — Руснаки перейняли від молдуван, між іншим, слово "май" — більше — і радо вживають його для порівнюючого ступеня.